

PK Ц 126
P 49

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ імені В. Г. КОРОЛЕНКА

Я. РИЖЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ ШИТВО



У ПОЛТАВІ
1929

24162 КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр Рк Ш 12; Р49 Инв. № 2216727

Автор Рижченко Я.

Назва Українське шитво

Місце, рік видання Полтава, 1929.

Кіл-ть стор. 28 с. : мов.

-"- окр. листів _____

-"- Ілюстрацій _____

-"- карт _____

-"- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

18.05.94.

Мас-

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ імені В. Г. КОРОЛЕНКА

Я. РИЖЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ ШИТВО

(До виставки шитва 20/I — 20/II 1929 р.)

У ПОЛТАВІ
1929

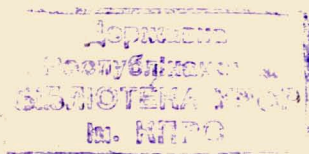
Ц 126.9 (2чк)

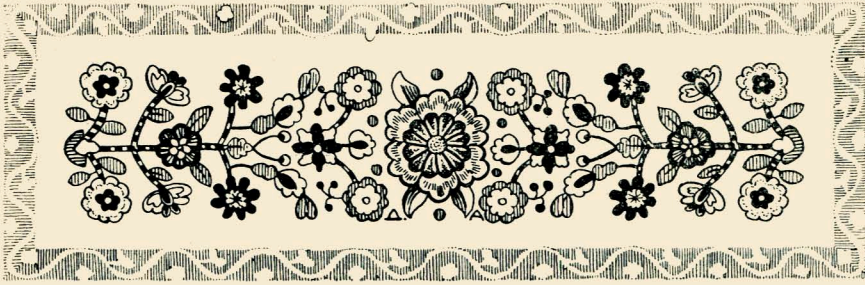
338:68 (47.713)

р. 92.

Друковано за постановою Комітету Музею

Директор музею *І. Гофе.*





УКРАЇНСЬКЕ ШИТВО

Серед багатих і надзвичайно многогранних виявів української народної творчості, шитву, безперечно, належить чільне місце. Різноманітне своїми типами, багате орнаментальним оформленням та технікою, шитво зазнало свого застосування в найширших колах українського суспільства.

Такому значному поширенню шитво зобов'язане, в першу чергу, тим соціально-економічним умовам, що в них жила стара Україна. Система натурального господарства, що в ній зародилася, виросло й розквітло народне шитво, характерна була тим, що, даючи для виробництва всю потрібну сировину та багато вільних од хліборобських занять рук, в той же час, обмежувала його вузькою сферою самообслуговування. Через те, з самого початку, шитво починає набувати споживчої цінності, але цінності своєрідної, невід'ємно сполученої з її власником. Ось чому, треба гадати, вишивані речі й набули на Україні такого побутово-звичаєвого значення, прикладаючись найширше у весільнім ритуалі.

Справді, аналізуючи весільну дію, ми помітимо, яку величезну вагу складає там питання посагу: на оглядинах рідня молодого пересвідчується, що має молода; на весіллі посаг приймають на людях і т. д. Це все говорить за те, що до посагу ставилися, як до певної цінності, а, як відомо, головну частину його складали речі вишивані.

Зародившись і виросши на ґрунті економічному, шитво зазнало й значних соціальних впливів. В процесі різних зносин із сусідами, народ запозичав у них так типи шитва, як і його орнаментальні форми, що потім відповідно переробляв, пристосовуючи їх до свого матеріялу, умов життя та смаку. Впливало на шитво й різне наслідування з речей побутового

оточення іншої соціальної верстви. Так, у добу кріпацтва, коли покріпачена жінка мусіла була вишивати на пана речі, що відповідали його смакові, вона, часто мимохить, брала звідти певні запозичення, а потім переносила їх у своє шитво. Впливали на шитво й різні переселення, сусідкування з людьми іншої національності, то що. Не позбавлене шитво впливу і тих барвистих вражінь, що давала вишивальщицям природа. Ці вражіння вони, часто мимохить, використовували в процесі композиційного оформлення речі.

Загалом, шитво, як і кожна галузь народньої творчості, треба розглядати, як певне явище, що стало наслідком упливів цілого комплексу факторів.

Коли почало шитво вживатися в народнім побуті та звідкіль воно веде свій початок, наукою ще докладно не з'ясовано. З матеріалів історіографічних ми довідуємося, що вже в X віці пануючі верстви в шитві кохалися. Так, літописець, розповідаючи про повернення Олега з походу, каже, що він повернувся „неся золото и паволоки и овощи и вино и всяко узорочье“¹⁾. З того ж таки літопису ми довідуємося й про одіж, що вживалася князівською верствою, а серед одіжи стріваємо й речі, оздоблені шитвом. Описуючи під р. 1252 похід кн. Данила, літописець каже, що на нім був „Кожюх же оловира²⁾ Грецького и кружевы златыми плоскыми ошит и сапози зеленого хъза шити золотом“³⁾.

Уживаючи в своєму побуті „узорочье“, князівська верства щедро його офірувала на церкви, що самими ж князями широко насаджувалися. Серед офір трапляється й шитво. Літописець каже, що кн. Володимир Василькович у Володимирі ікону богородиці поставив та прикрасив її „завесы золотом шити“⁴⁾.

Знайомлючи нас з побутовим оточенням князівської верстви, літопис дає де які матеріали й до питання походження у нас високо-художнього шитва, а зокрема, шитва золотом та сріблом. З поданої цитати про похід Олега ми довідуємося, що „узорочье“ він привіз із Візантії. Цілком натурально, перебуваючи увесь час в тих чи інших стосунках з Візантією,

1) Летопись по Ипатскому списку. Изд. Археогр. Комиссии СПб, 1871, стр. 19. Узорочье — коштовні, зобрами оздоблені, речі. Сюди входили: ковани й ритовані вироби із золота та срібла, художні тканини, шитво, то-що.

2) Оловир — пурпур.

3) Летопись по Ипатскому списку стор. 541 (хъза — шкіра).

4) Ibid. стор. 609.

тогочасні пануючі верстви не могли не захопитися тою пишністю та розкішшю, що нею була оточена аристократична Візантія. Вони цю розкіш запозичають і широко запроваджують в своєму побуті.

Але, поруч із художнім шитвом привозним, існує шитво й місцеве. Може воно не було таким високим, як шитво візантійське, але воно існувало, розгорталося і, треба гадати, широко прикладалося до обслуговування побутових потреб тої частини суспільства, яка не мала змоги скористатися з дорогих завозних речей. Це місцеве шитво і стало основою для розвитку нашої вишивальної вмілості, що протягом довгих віків, у залежності від соціально-економічних умов, то розгорталася то занепадала, вбираючи в себе різні впливи і прийшла до, наших днів.

На жаль, в розпорядженні нашому немає ні історіографічних ні, тим паче, речових матеріалів, що за ними можна було б прослідкувати історію розвитку шитва та його побутового вживання. Ті ж матеріали, що є, висвітлюють питання лише з XVII — XVIII в. в.

Доба XVII — XVIII в. в. відзначилася буйним розвитком шитва. Причиною цього було зростання попиту на художні речі з боку козачої старшини. Після Революції 1648 р., що своєю хвилею зміла польсько-шляхетський лад, а з ним і представників цього ладу — польську шляхту, за кермо державне стає козака старшина, винесена революційною хвилею наверх. Ставши за стерном державним та забравши собі „лани й луки“ з покріпаченим поспільством, старшина прагне, подібно шляхті, оточити себе розкішшю: заводить коштовні ридвани, одягається в оксамити, дорогі хутра, єдваби, парчу, оточує себе сріблом та золотом. Разом з тим старшина вимагає й коштовного шитва для прикрас свого житла, одіжи та збруї. Щоб виявити свою „добронравність“, старшина офірує в церкві коштовні шиті ризи, покрівці, рушники, то що, а це все спричиняється до того, що художнє шитво, особливо шитво злотом та сріблом, набуває значного розвитку та поширення.

Розвиток золотошвейної вмілості впливає, навіть, в напрямі організації окремого ремесла-гафарства¹⁾, що було спрямоване до обслуговування шитвом так церков, як і козачої старшини.

¹⁾ Гафар — шмуклер — ремісник, що вишивав узорі та виробляв шнури й китиці.

Письменник кінця XVII в. Климентій у своїх віршах про гафарів говорить так:

„И гафарство — честное ремесло на світі,
и ім бо дал бог речи мудрие уміти.
И хочь они и цеху у себе не мають,
а поважние штуки до церквей зробляють,
Як-то: пояси, покровці и воздушки,
а паном кульбаки гафтуютъ и подушки,
И до сагайдаччя оздоби придавають,
и иние честние діла виробляют...“¹⁾

Студія матеріалів історіографічних, а зокрема описів та реєстрів майна старшинського, дає нам докладні відомості про типи шитва та розмір його вживання козакою старшиною. Так, з опису майна Самойловича, ми довідуємося, що в його ужитку були такі вишивані речі: рушники, гаптовані шовком, сріблом та золотом; сорочки, гаптовані шовком, сріблом та золотом; шапки, гаптовані золотом та сріблом; луб'я для стріл, обтягнене оксамитом та гаптоване золотом і сріблом. Таке ж багацтво ми стріваємо і в опису пожитків Павла Полуботка та реєстрі майна Семена Палія, полковника Хвастівського.

В міру того, як козака старшина губила свої попередні побутові риси та набувала нових, що прискорювали б їй перехід до „благородного дворянства“, гафарська промисловість занепадає і переходить до рук черниць, спрямувавши в бік обслуговування виключно церковних потреб. Але було б помилково думати, що черниці певного монастиря обслуговували лише свої потреби. Далеко ні. Для деяких монастирів золотошвейне виробництво було джерелом значного прибутку. Маючи в своїм розпорядженні даремні робочі руки, навіки поневолені й фізично й духовно, монастирі широко використовували їх для виконання різних золотошвейних замовлень. Були монастирі, як ось ладинський на Прилуччині, що своїми золотошвейними виробими постачали церкви цілих великих округ. Золотошвейне виробництво цього монастиря дійшло було аж до наших днів.

Знайомлючись з монастирським шитвом, його технікою та орнаментальним оформленням, ми змушені будемо прийти до висновку, що таке шитво справді могло з'явитися лише наслідком настирливої праці жінки, жінки поневоленої, що

¹⁾ Основа, 1861, I, стор. 208.

згубила надії на майбутнє, жінки, що за життя поховала себе в монастирі-домовині. Композиції цього шитва суворі, в них не відчувається ні радості життя, ні особистих поривань. Вони суворі й холодні, як і сама церква, що на неї виробі скеровані.

Але, поруч з таким шитвом, буйним цвітом розквітає друге шитво — народне. Многогранне своєю технікою, різноманітне своїм побутовим призначенням, незмірно багате композиційним оформленням, це шитво відбило в собі і ті соціально-економічні зміни, що відбувалися в суспільстві, прийняло воно, скористувало й відбило в собі накоплення попередніх віків, одбило многогранно й ту силу одареності та творчого генію, щедро закладеного в працюючих масах. Це шитво, як великі скарби попередніх поколінь, дійшло аж до наших днів.

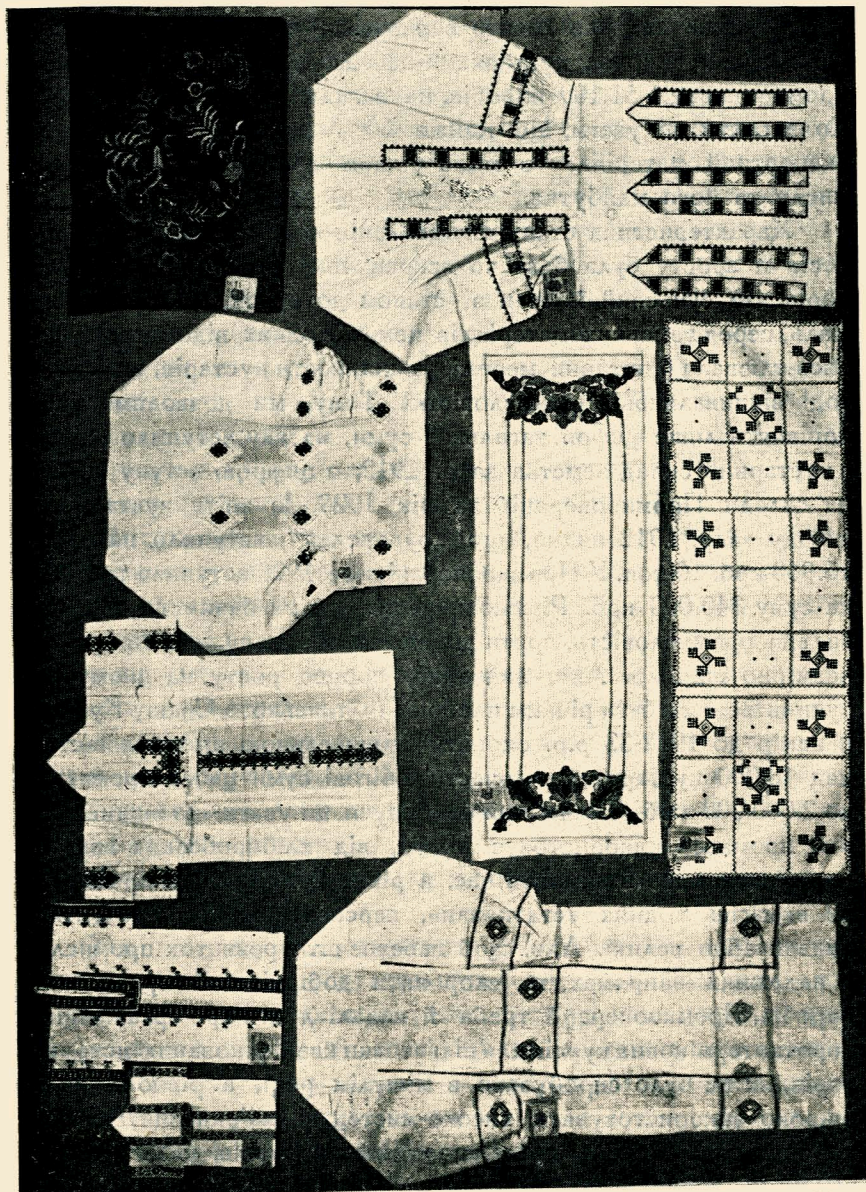
Не зважаючи на своє надзвичайне поширення, шитво майже ніколи не складало промислової галузі сільського населення. Речі вишивалися власними силами та для власних потреб. Коли й траплялися випадки вишивання на замовця, то вони мали виємковий характер і, здебільшого, оплачувалися не грошми, а натурою (полотном, харчами, пряжою, то-що). В межах певної родини жінка вишивала сорочки для себе, для свого чоловіка та дітей; дівчина ще задовго до віддання сама собі готувала вишивання для весілля, для посагу.

Розвиток промислового капіталізму на Україні в значній мірі вплинув і на шитво. В межах побутового вжитку шитво не занепадає, але набуває новітніх, незнаних до того виявів. Замість домашнього матеріалу починають вживати полотна, як і нитки куповані; орнаментальні мотиви запозичуються з різних олеографій, особливо для рушників. Ураховуючи нові смаки, прислужливі фірми косметики, як ось Ралле та Брокар, випускають додатками до мила різні взори, що відповідають міщанським вимогам, але з народньою орнаментикою нічого спільного не мають. У наслідок цього, українське народне шитво починає губити своєрідні ознаки та набувати новітніх властивостей. Але розвиток української дрібної буржуазії та інтелігенції спричиняється до того, що ринок починає вимагати українського шитва, шитва добірного так технікою, як і орнаментальним оформленням. Такий попит стимулює до відродження старе шитво і ставить його на промислову колію. Перші паростки промислового шитва починаються на Полтавщині в кінці XIX

віку, заходами кустарного відділу губернського земства. Ураховуючи потреби ринку, земство, через свій етнографічний музей, збирає зразки давнього шитва і, силами кустарів одначок, репродукує їх у виробках. Як видно з каталогу кустарних виробів, кустарі, за замовленням земства, вишивали: білизну, скатерті, серветки, рушники, наволочки, верхню легку жіночу й дитячу одіж, портъери, тощо. Ці вироби знаходили досить широкий збут так на внутрішньому, як і зовнішньому ринках. За часів імперіялістичної війни, шитво, як промислова галузь, було занепало значно. Відродження шитва починається вже в нових усупільнених формах лише з року 1921, заходами Полтавського Союзу - Кустар та Вукопромкредитсоюзу, тоді Кустекспорту. У цей час вишивальна промисловість ще далека була від свого кооперативного оформлення. Роботу провадили роздаточні пункти Союзу Кустар та Кустекспорту, використовуючи вільні жіночі руки села. Але з року 1926-27 вишивальна промисловість поволі починає набувати цілком кооперативних форм, через організацію на периферії вишивальних товариств.

Переглядаючи процес розвитку вишивальної промисловости в межах Полтавської округи, в її нових кооперативних формах, ми змушені будемо прийти до висновку, що жодна галузь кустарної промисловости не зазнала такого буйного зросту, як промисловість вишивальна. З 518 кооперованих вишивальщиць, що їх було в жовтні місяці р. 1927, ми, на 1-е січня р. 1929, маємо, в межах округи, вже над 6500 об'єднаних товариствами вишивальниць та над 400 осіб резерву, що, провадячи вишивальну роботу, ще лишаяються поза межами товариств.

Первісних кооперативних закладів вишивальної промисловости в межах округи є 9; це: Полтавське, ім. Лесі Українки, Обазівське Т-во „Селянка - кустарка“, Ново - Санджарівське „Червоне проміння“, Кустолівське, ім. Олени Пчілки, Білоцерківське, ім. Крупської, Кобеяцьке „Квітка“, Яресківське, ім. 8-го Березня, Славківське „Незаможник“ та Диканське „Надія“. Крім того, вишивальну роботу провадять універсальні т-ва, як-ось: Решетилівське Т-во „Кустар“, Мало-Перещепинське, ім. Шевченка, Мачуське „Промтруд“, Опішнянське „Кустаркредит“, Зіньківське „Надія кустаря“, Піщанське „Гуртом до кращоого“, Велико-Будищанське „Воля“ та Котелевське „Відродження“.



1. Вироби вишивального товариства ім. Лесі Українки в Полтаві.

Щоб дати характеристику ваги й значення вишивального промислу в економіці народного господарства округи, досить подати лише дві, але досить виразних, цифри. За рік 1928, по Полтавській окрузі, кустарками-швачками виконано й здано промкооперації 51.109 виробів, на загальну суму 340.000 крб. Коли взяти до уваги, що майже 60% цих виробів являють експортний матеріал, то стане цілком зрозумілим вага промислу та його майбутнє.

Характеристика стану вишивальної промисловости та процесів її зросту була б значо яскравішою, коли б можна було порівняти сучасний її стан зі станом до революції. Отже, на жаль, серед земських матеріалів немає жодних відомостей, що висвітлювали б питання мережі та кількості кустарів, зайнятих тоді вишивальною промисловістю. Тому, ми дозволимо собі порівняти лише цифри загальної суми, на яку вступило шитва в кустарний склад земства за р. 1912, з цифрою вступу шитва на склади Промкооперації за рік 1928. Із звіту кустарного складу за р. 1912 видно, що „рукоделій“ вступило на суму 16.968 крб. 10 коп. У Промкооперацію за 1928 вступило виробів на суму 340.000 крб. Рівняючи ці цифри, ми бачимо, що вишивальна промисловість, проти довійськового часу, розгорнулася незмірно широко. Але, звичайно, процес росту на цьому не зупиниться. За 5-ти річним планом Полтавського Союзу Кустар є намір до 1932-33 р.р. охопити вишивальною промисловістю над 18.000 кустарок та довести обігові суми цього промислу до 2.000.000 крб. Таким чином, беручи до уваги, що вишивальний промисел використовує вільні, від хліборобських занять руки, переважно в зимовий час, а рівно й те, що цей промисел не вимагає жодних устаткувань, перспективи його розвитку надзвичайно великі. Але, щоб забезпечити розвиток промислу в належних напрямках та схоронити добірність і художність виробів, Промкооперації треба й надалі дбати про організацію короткотермінових курсів для підготовки кваліфікованих інструкторів, як це було спробовано в минулім році, а рівно й далі широко використовувати високо-мистецькі збірки шитва, що хороняться в Музеї. Через упорядження курсів, улаштування виставок, видання альбомів шитва, Промкооперація прилучить кустарів до великого океану народньої творчости минулого і цим дасть можливість творити нове мистецтво, що вимагається часом.

Закінчивши коротким оглядом історію розвитку шитва та стисло охарактеризувавши сучасний стан вишивальної промисловості на Полтавщині, ми дозволимо собі коротко зупинитися на огляді окремих його типів.

Як вище вже згадувалося, шитво шовком, сріблом та золотом найбільшого свого поширення набуло в XVII—XVIII в.в. серед козачої старшини. Щоб дати уявлення оскільки широко вживалися так вишивані речі, ми дозволимо собі подати кілька записів з „Книги пожитков Павла Полуботка“— одного з найбагатших представників козацько-старшинської верстви XVIII в. Крім надзвичайних цінностей в металах, самоцвітах, одіжі, зброї, то-що, в опису значаться такі вишивані речі: „Седло, арчак, пісан золотом, на нем подушка суконная, маковая, шита серебром и золотом, на нем суконной зеленой плат такова ж сукна, как подушка і шит такожде“. ¹⁾

Таких сідел в опису Полуботка значиться 7.

„Чепцов, что пришивают сверх кибалок: бархатных 3, шиты золотом и серебром; по разным штофам шиты золотом и серебром 3; по атласам шиты золотом и серебром—2; по сеткам шиты золотом и серебром—6. В том же сундуке подушечных застенков, шитых—4; застенка шита золотом и серебром; 14 платков полотняных, шиты золотом и серебром и шолком“.

„Простынь с подушными наволоками и с постельною шитых чорным шелком 6,5 наволочек на подушки большие, шиты красным шолком, полог шит шолком разным, 2 полога шиты бумагою красною“.

„Скатертей и салфеток простаго полотна, шитых красною бумагою 25“ ²⁾.

Але, крім козачої старшини, шитво шовком, сріблом та золотом широко використовувалося й церквами. Там уживали: підризники шиті в подолах, ризи, покрівці, плащаниці, то-що. Ці речі в найбільшій кількості дійшло до наших днів і, вони дають нам можливість широко зазнайомитися з вишивальною вмілістю того часу.

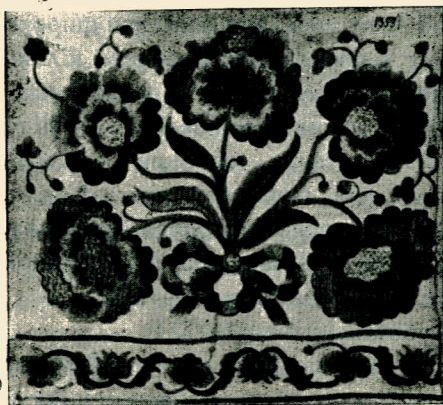
Вишивання шовком, сріблом та золотом провадилося на полотні (підризники), єдвабі (підризники та ризи), оксамиті (ризи, покрівці). Матеріалом для вишивання служили шовкові

¹⁾ Книга пожитков Полуботка, стор. 19—20.

²⁾ Там само, стор. 20—21.

нитки, кручені й некручені, різних кольорів та металеві нитки срібла й золота. Трапляються нитки, що являють прядений шовк з металом.

Техніка шитва цілком залежала від матеріалу, а рівно й від орнаментального оформлення речі. Так, підризники, що здебільшого, вишивалися переважно шовком, виконувалися,



2. Мотив шитва шовком.

так званим, „прохватним“ стібком. Отже нитка металева до такої техніки нездатна, а через те шитво металом провадилося в „прикріпку“, а саме: спочатку підшивалася особлива прокладка, на неї накладалася металева нитка, а потім прикріплювалася якоюсь іншою ниткою до прокладки.

Переглядаючи різнобарвні вибагливі композиції узорів, що дійшли до нас на підризниках, ми помітимо майже цілковиту відсутність тут геометричних, а, тим паче, тваринних форм. Тут виключно панують композиції, укладені з надзвичайно різноманітних, рослинних елементів. Композицію взорів на подолах підризників можна, властиво, поділити на дві головні групи, то— композиції, наближені до натуралістичних виображень та композиції стилізовані. В основі композицій обох типів лежать галузьки, листочки, квіти та плоди. Пружечки й кривульки в композиції, здебільшого, відіграють роль елементів бордюру чи обводки. Орнаментальне оформлення підризників надзвичайно вражає багатством композиційного сполучення фарб. Починаючи від однотонних узорів, виконаних червоними нитками, в композицію вводяться все нові й нові тони й діходять іноді до розкішних сполучень у 5, 6 кольорів. Іноді в композицію вводяться елементи срібла й золота і це, в сполученні з барвистим шовком, творить вражіння надзвичайне.

В той час, як на підризниках переважає шитво шовком, на ризах ми стріваємо, переважно, шитво сріблом та золотом, що провадилося на оксамиті. Шитво шовком ми стріваємо

лише на ризах єдвабних. За типами, шитво на ризах розподіляється на орнаментальне та образотворче гаптування. Через те, що металева нитка своїми властивостями не дозволяла так тонко нюансувати взор, як то ми помічаємо в шитві шовком, орнаментальне шитво металом має більше властивостей схеми орнаменту, позбавленого тонових деталей та подробиць. Крім



3. Зразки шитва шовком.

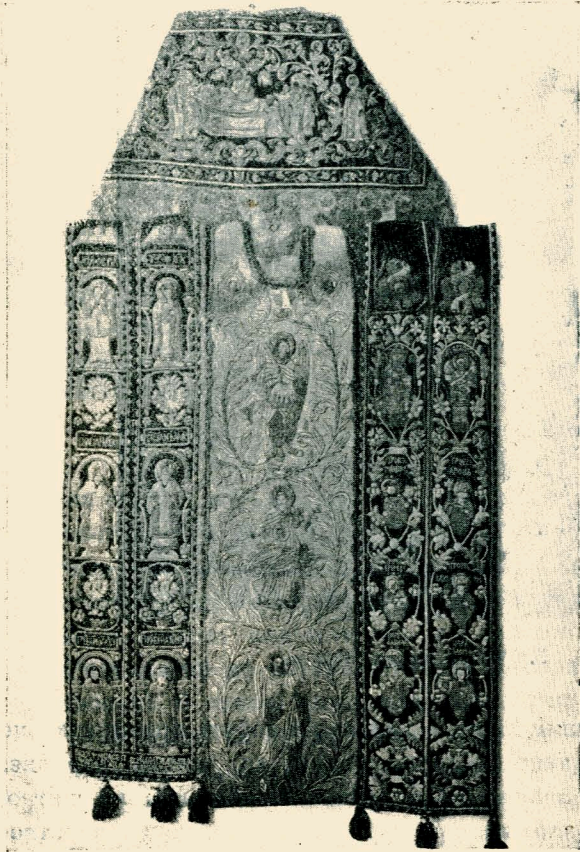
того, будши вживаним лише в церковнім побуті, орнаментальне шитво не набрало такої різноманітності як шитво народне. Утримуючи довго византійські впливи, орнаментальне шитво, тим часом, набиало впливів бароко, рококо, тощо, перетворюючись у своєрідні, властиві Україні, форми.

Поруч із орнаментальним шитвом церковного вжитку, широко розгорнулося й образотворче гаптування, що прикладалося до оздоб риз, покрівців, плащаниць та ікон. Завданням образотворчого гаптування було, засобом шитва, виобразити або окремі постаті „святих“, або подати цілі сцени. Так, на оплеччях риз часто подавали сцени „воскресення“, „успіння“ то-що. Образотворче гаптування провадилося не безпосередньо

на тканині речі, а на окремій полотнині, потім вирізувалося і нашивалося на тканину речі. Обличчя часто вишивалися шовком, а більше малювалися фарбами¹⁾.

Набувши в XVII—XVIII в.в. свого найбільшого розвитку, орнаментальне шитво металом та образотворче гаптування з віку XIX починає занепадати. Причиною цьому було запро-

вадження в церковнім житті парчі фабричного виробу. Там же, де воно ще провадилося, помічається страшенний занепад так у техніці, як особливо, в орнаментальнім оформленні. Замість золота й срібла для шитва стали вживати „канітель“ та склярус, часто поруч з канітеллю вживали різно-кольоровий гарус. Таким чином, на межі XX віку, шитво золотом та образотворче гаптування прийшло до цілком логічного свого кінця. Воно віджило, як



4. Зразки шитва золотом і сріблом та образотворчого гаптування.

почав відживати й головний його споживач — церква.

¹⁾ Докладніше див. К. Берладіна. Матеріали з історії українського образотворчого гаптування. Відбитка з науков. записок катедри Іст. Укр. культури, № 6. Харків, 1927.

П. Рушники. В комплексі українського народного шитва рушники, безперечно, займали одно з найголовніших місць. Крім свого, суто утилітарного призначення, яко втиральники, рушники знайшли свій широкий ужиток в різних родинних святах, як ось: весілля, поховання, закладини хати тощо. Переглядаючи український весільний ритуал, ми помітимо, що рушник там відіграє значну роллю: рушниками молода перев'язує старостів, з рушником вона „кличе“, на рушникові й шлюб бере. В ритуалі поховання рушниками перев'язували „цех“, часто рушниками спускали труну в домовину, а іноді, коли ховали парубка або дівку, то рушником перев'язували й хрест на кладовищі. Закладаючи хату, рушниками часто підіймають сволюки, а потім ці рушники дарують майстрам.

Поруч з таким використанням, знайшли рушники свій широкий ужиток і як хатні прикраси: їх вішали на стінах, на іконах, картинах, над вікнами, дверима, тощо.

Знайшов був рушник і своє літургійне призначення. Карамзін, спіраючись на літописні матеріали, розповідає, що слов'яне, молячись деревам, обвішували їх рушниками: „Дуплинам дерев'яним ветви убрусцем обвешивающе и сим покланяющесе“¹⁾. Чи не цей звичай став основою того, що й донині часто трапляються випадки офір рушників до церкви, причому, рушники іноді приносять не назавжди, а лише на якусь свято, для того, щоб повісити на ту чи іншу ікону.

За своїм побутовим призначенням рушники розподіляються на два головних типи: то рушники „плечові“ та „кількові“. Рушники плечові мали спеціально весільне призначення — ними перев'язували старостів. Кількові ж рушники вживалися, переважно, для хатніх прикрас. Різниця між ними полягає в тому, що на рушниках плечових вишивалися лише краї, а рушники кількові, здебільшого, зашивалися поспіль.

Для вишивання рушників уживали добірне полотно та лянні нитки домашнього прядіння й фарбування. Вишивання провадили на п'яльцях, так званим, рушниковим швом. Це давало можливість досягти двобічності рушника.

Орнаментальне оформлення рушників було надзвичайно різноманітним. Отже, не зважаючи на це, оформлення руш-

¹⁾ Н. Карамзін. История Государства Российскаго, т. I, стр. 93 та примітка 216.

ників характерне своєю повною витриманістю. Тут ми не знайдемо нічого зайвого, тут не стрінемо будь-якої вільності в трактовці. Таке явище можна з'ясувати, в першу чергу, самою технікою вишивання, де вишивальниця змушена була копіювати якийсь зразок, переводячи раніше на полотно малюнок оригіналу. Другою, й не менш важливою, причиною було



5. Рушник з рослинним орнаментом.



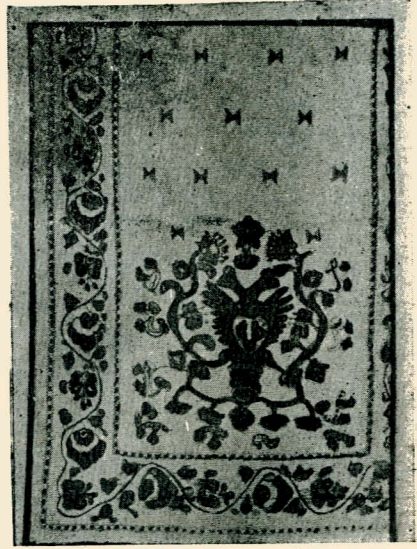
6. Рушник, що в його композицію уведено пташок.

обрядове призначення рушників, де, треба гадати, орнаментальне оформлення їх мало відповідне символічне значення, де кожна риса, кожне сполучення було комплексом певних розумінь, символом застережень, то-що.

Переглядаючи орнаментальне оформлення вишиваних рушників, ми помітимо, що тут над усім домінують рослинні форми. Майже як правило, край рушника зашивався „деревцем“, а на його віттях симетрично розкладалися стилізовані квіти. Коли кілкові рушники не зашивалися поспіль, то узори країв, по всій довжині рушника, з'єднувалися кривулькою, або кривулькою з листям та квітами. Іноді все поле рушника зашивалося гілячками з квітами, зірочками, цятками, у вигляді „дамочок“, то-що. Трапляються рушники, в композицію яких

уведено тваринні постаті — пташки; (св. 6) отже, вони самостійної ролі не відіграють, а входять, як складова частина композиції. З тваринних елементів іноді відіграють, майже самостійну ролю, лише орли, що, треба гадати, увійшли в український орнамент в наслідку византийських упливів. Часто орли трапляються на рушниках в певнім сполученні з рослинним орнаментом, і тоді вони являють ніби складову частину цього орнаменту (св. 7). В процесі свого вживання, як орнаментального мотиву, орли дуже часто губили свою первісну форму, перетворюючись в якусь, часто невиразну, квітку (св. 8).

Літургійне вживання рушників знайшло свій відбиток і в орнаментальнім їх оформленні. Так, на рушниках ми часто стріваємо постаті янголів, хрести, тощо (світл. 9). Літургійне вживання рушника в католицькій церкві також знайшло свої відбитки в його орнаменті. В збірці Музею є зразок, де в рослинну композицію уведено елементи католицької Ostensoрії (світл. 10).



7. Рушник, на якому в рослинну композицію уведено орла.

III. Хустки. Подібно рушникам, хустки зазнали найширшого свого розповсюдження та побутового вжитку. Вживання хусток в минулому було властиве так високій козачій старшині, як і широкому загалу працюючих. З історіографічних матеріалів ми довідуємося, що в старшинськім побуті хустка відіграла значну ролю: нею пишалися, хустка, до певної міри, була прикрасою та ознакою добробуту її власника. В описах старшинського майна ми стріваємо хусток багато, часто коштовних та добірно вишиваних. Для прикладу візьмемо реєстр майна Семёна Палія, полковника Хвастівського. В нього унесено: „хусток две, на єдвабницах фарбованіє червоніє турецькіє, з кветом шитим сребряним;

хусток розмайтих шовком зе золотом шитих п'ятдесятъ и шесть; хусток самим золотом и среблом шитих тридцять и одна; хусток турецких на едwabниці шитих две. Една шовкова зе золотом,



8. Рушник з стилізованим орлом.

а другая самим шовком; волоських хусток две, една зе золотом низковим, а другая тягненим з едwabом шитіе; три хустки турецкіе на баволниці, самим едwabом шитіе“.

Не менш широкого уживання зазнала хустка і в народнім побуті. Як і рушник, хустка знаходить своє вживання у весільнім ритуалі: хустки дарує молодода старостам, добірно виши-

тою хусткою вона перев'язує своєму нареченому руку.

Цей звичай хороше виспівано Т. Г. Шевченком в його вірші: „Хустина“.

— У неділю не гуляла
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи співала:
„Хустиночко мережена
Вишивана я
Вигаптую, подарую
А він мене поцілує...
Хустино моя
Мальована я —

Виспівано хустку, як подарунок парубкові дівчиною і у весільних піснях.

— Ой у город Лебедин, їхав (ім'я молодого) молодий;
Під ним кониченько вороний,
На йому жупан голубий.
На йому шапка боброва,
З боку хустка шовкова.
Шила, шила та дівчина молодая,
Вишивала з темної ночі до свічі,
Ясного сонця, до віконця,
Для свого парубка молодця¹⁾.

Крім широкого вживання у весільному ритуалі, хустка була необхідною належністю кожного в щоденнім житті, певно заміняючи сучасну носівку. Про таке вживання хустки, ми дещо стриваємо і в старій пісенній творчості. Так, у думі про Саміла Кішку, що належить до народньої творчості XVI віку, ми читаємо:

— ...Кішка Саміло по два, по три кубки в руки брав:
То в рукав, то в пазуху, скрізь хустку,
Третю додолу пускав —...²⁾.

Вживання хустки, замість носівки, не вивелося й до нині. На селах Полтавщини ще й зараз можна стріти у молодих носівки, вишивані на зразок давніх хусток.

Як і рушник, хустка зазнала свого уживання і в ритуалі поховання. Проф. М. Ф. Сумцов подає оригінальний звичай вживання хустки в Тиролі. Коли дівчина йде до церкви брати шлюб, то коло церкви мати передає їй хустку, витирати дівочькі сльози. На весіллі молода ховає цю хустку і хоронить її до самої смерті. Після смерті цією хусткою закривають їй очі і з нею ховають у домовину³⁾.

Звичай закривати хусткою обличчя мерців нам доводилося стрівати не один раз і на Полтавщині. Але, крім того, в ритуалі поховання, хустка вживається ще і в інших випадках. Так, коли вмирає дівчина на відданні, то тією хусткою, що вона приготувала для молодого, перев'язують руку комусь із парубків, що йдуть за труною. Цим звичаєм виконується

¹⁾ О. Гриша. Весілля у Гадяцькому повіті, у Полтавщині. Матеріали до укр.-руської етнології т. I, стор. 118, Львів, 1899.

²⁾ Исторические песни малорусского народа В. Антоновича и М. Драгоманова т. I, стр. 254—255.

³⁾ М. Сумцов. Культурные переживания. К. С. 1890 г., т. XXXI, стр. 53.

один з весільних фрагментів, що їх є досить в українському похованні. Після поховання хлопця чи дівчини, до хреста обов'язково прибавали хустку. Цей звичай також знайшов свій одбиток в народній словесній творчості. В думі про Хведора Безродного говориться:



9. Рушник літургійного вжитку.

обводиться хустка по краях. Досить часто куточки хустки заповнюються зірками, а середина лишається вільною; часто ж і середина хустки заповнюється дрібненькими цяточками. Крім простих геометричних форм, на хустках частенько стріваємо й складні композиції так геометричного, як і рослинного характеру. З геометричних композицій переважають узори, скомпановані з трикутників, прямокутників та ромбів. Рослинні форми складаються, здебільшого, з квіточок, або гілочок з квіточками, що ними заповнюються куточки хустки, або обшиваються її краї у вигляді бордюра. Елементів тваринних на хустках майже не стріваємо. Лише де-не-де в рослинну композицію вкрапляється двоголовий орел. Отже, це явище стріваємо дуже рідко.

— ...Хведора Безродного похоронили
Високою могилу висипали
І прапорик у головах устромили...¹⁾.

На Полтавщині де-не-де цього звичаю дотримуються й до нині, іноді заміняючи вишивану хустку купованою, або просто звичайним полотном.

Матеріалом та технікою шитва, хустки дуже наближаються до рушників. Різниця полягає лише в розмірі хустки та в принципі розташування її орнаменту.

Своєю формою хустка являє 4-х кутний плат, розміром приблизно 50×50 см., вишитий кольоровими, здебільшого червоними нитками. Найпростішою композицією, що її ми стріваємо на хустках, є звичайна кривуляста лінія, якою

¹⁾ Исторические песни... стр. 254—255.

Крім свого широкого використання в речах декоративних та речах ритуально-звичаєвого призначення, шитво зазнало широкого вжитку і в народній одіжі. З одягу верхнього, в старовину вишивали кожухи, керсетки, юпки; з убрань головних: очіпки, набрівники, кибалки. Але найбільш широко застосовано було шитво в сорочках так жіночих, як і чоловічих.

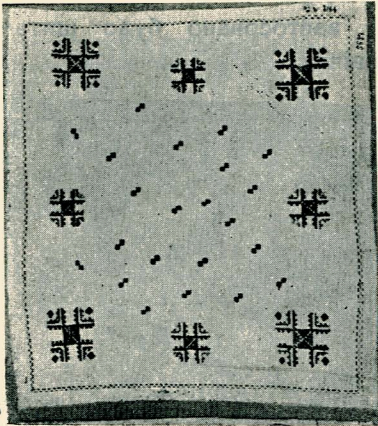
Кожухи шили переважно з овечих шкір, вичинених у білий колір. За кроєм, вони розподілялися на два типи:— кожух тулупчастий та кужушина. Кожух тулупчастий кроєм своїм дуже простий— це довга, вільно, не по стану, пошита одежина, з великим, відлогим коміром. Кожушина ж шилася обов'язково до стану, на три „вуси“, з вузеньким поясом та стоячим, але невеликим коміром. Так кожух тулупчастий, як і кожущина, в старовину рясно вишивалися. Особливо добірно вишивався комір кожуха та його поли. Кожущина частенько вишивалася ще й на спині, вище стану, де над

кожним „вусом“ укладалися квіточки. Матеріалом для вишивання служили: різнокольоровий гарус та шерстяні нитки. Для вишивання вживали всі сім кольорів, але найбільш улюбленими були: червоний та зелений. Техніка вишивання провадилася так: спочатку майстер накреслював на білому тлі кожущини вуглиною контури малюнка, а потім, за цими контурами, вишивав узор. Вишивали кожухи в „пройму“, густенько застиляючи нитками кожну квіточку, кожен листочок. Орнаментальне оформлення кожухів, своєю композицією, наближається до натуралістичних виображень галузків рослин з квітами, але в підборі тонів часто припускалися значні вільності. Здебільшого кольори розкладали так: кривулясті галузки—



10. Русник з упливами като­ літургійного вжитку.

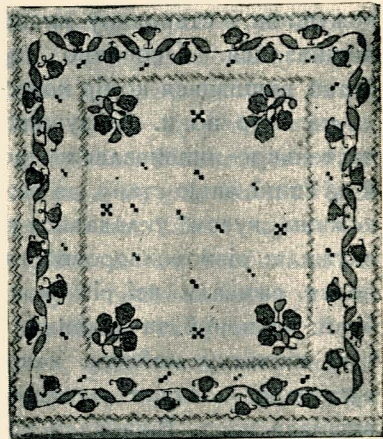
вишивалися чорними нитками, листочки — зеленими, а квіти — сполученням червоних, бурякових, фіолетових, жовтих та чорних кольорів. На Полтавщині вишивання кожухів найбільшого розміру набуло в межах кол. Зіньківщини¹⁾).



11. Хустка з геометричним орнаментом.

аплікації. Для цього вирізували, переважно з плису, різні фігури, як ось: квіти, орлів і нашивали їх на верхній полі. В останні часи, коли швальна машина стала необхідним знаряддям кожного кравця, вишивання керсеток та юпок провадиться машиною.

Необхідною належністю кожного вбрання був карман, що його шили з кольорової крамної матерії та добірно вишивали кольоровим шовком, гарусом, або заполоччю. В останні часи й кармани почали вишивати машиновим способом.



12. Хустка з рослинним орнаментом.

¹⁵⁾ Докладніше див. В. Білецька. Вишивані кожухи в Богодухівській окрузі на Харківщині. Науковий Збірник Харківської Науково-дослідчої катедри Іст. Укр. Культури ім. Д. І. Багалія, ч. VII.



13. Мотиви вишивання кожухів.

V. Сорочки. Як вище вже згадувалося, серед одіжі найширшого свого застосування знайшло шитво на сорочках. Крім суто естетичного задоволення, вишита сорочка для української жінки служила показником її добробуту, її умілости. Ось чому на вишивання сорочок зверталася виняткова увага. Та не лише жіночі сорочки вишивалися



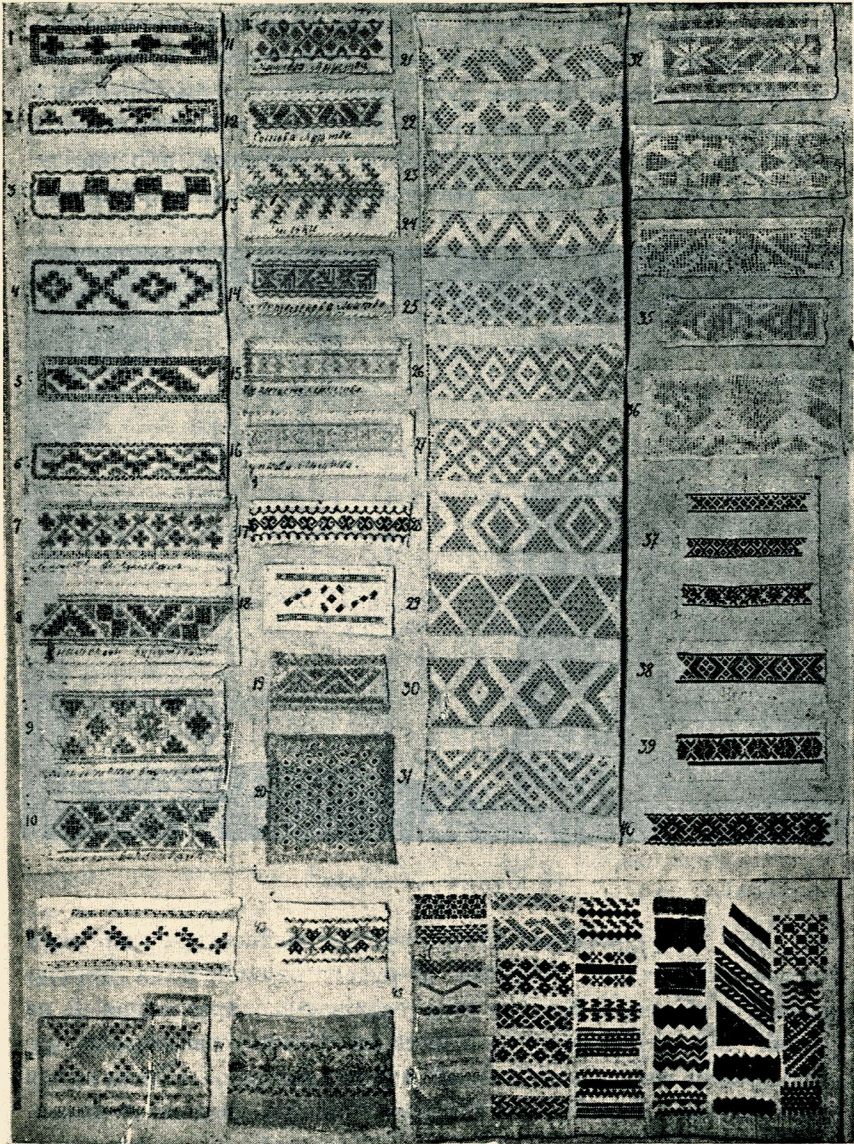
14. Юпка вишивана.

з такою увагою. Переглядаючи сорочки чоловічі та дитячі, ми помітимо, що вони, так само, були вишивані з такою ж старанністю та такими ж добірними vzорами.

Сорочки жіночі розподіляються на два типи — „додільні“ та „до підтички“. Додільні сорочки шилися з білого домашнього полотна, при чім на всю сорочку вживалося полотно одного гатунку. Сорочки ж до підтички шилися так: верхня частина (станок) з тоншого полотна, а нижня — з товщого. На Полтавщині жіночі сорочки власно коміра не мають: замість нього виріз збирається складками, або „пухликами“ і обшивається тоненькою полотняною стьожкою. Ча-стенько, замість білої полотняної стьожки, виріз обшивали купованою стьожкою, протканою черво-ненькими або синенькими цятками.

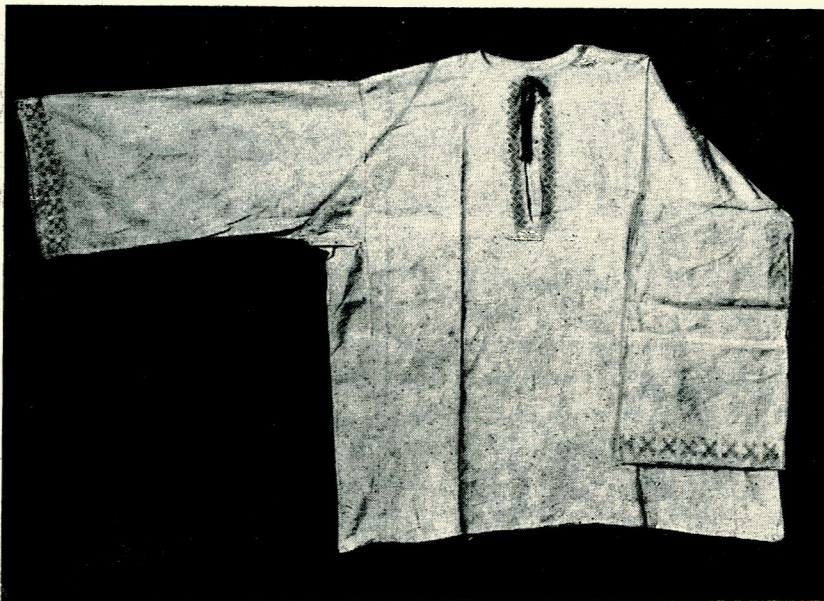
Рукава в сорочку вшивали широкі, а нижній край їх, як і комір, збирали та вшивали у вузеньку чохлу.

Жіночі сорочки вишивали, переважно, білими, або сирими нитками. Vzори укладали на вуставках, рукавах та пелені. Розміщення вишивки в цих місцях викликалося особливістю жіночого вбрання та важливою декоративною ролюю в нім сорочки. Коли взяти вбрання святкове, що складалося з сорочки, керсетки, плахти та запаски, то в нім лишаються відкритими рукава сорочки та її пелена. Це, звичайно, й викликало необхідність вишивати саме ці частини сорочки.



15. Зразки взорів: 1. Вирізування на 4 дірочки. 2. Вирізування косе. 3. Вирізування книшикове. 4. Вирізування хрещове. 5. Вирізування косе з клинцями. 6. Вирізування по одній дірочці. 7. Вирізування з хмеликом. 8. Вирізування книшикове. 9. Вирізування клинчасте. 10. Вирізування орлове. 11. Лиштва хмелева. 12. Лиштва соснова. 13. Гілки. 14. Лиштва метеликова. 15. Клинчаста. 16. Купкова. 17. Баранячі ріжечки. 18. Морока. 19. Верхолут. 20. Виколювання. 21-31. Мережки. 32. Ключі й зірки. 33. Зірка. 34. Клинова. 35. Купчкова. 36. Ляльки. 37-40. Занизування. 41. Вирізування з клинцями. 42. Вирізування з верхолутом. 43. Дзвоники. 44. Жучки. 45. Зразки рушникових швів.

Переглядаючи різнобарвні взори на сорочках, ми помітимо, що в композиційнім їх оформленні переважають мотиви геометрійні, рослинні ж мотиви тут, здебільшого, геометризовано. За технічною класифікацією, взори на сорочках розподіляється, приблизно, так: вставки вишиваються лиштвою, або вирізуванням з лиштвою; рукава вирізуванням, а пелена пруткован-



16. Сорочка „чумацька“.

ням, або ж мережкою. Отже, тут, звичайно, можливі різні відступлення: часто вставки й рукава вишиваються вирізуванням, а пелена лиштвою; іноді стріваємо вирізування й на пелені, або варізування з лиштвою. Часто трапляється, що вся сорочка вишивається лише одною лиштвою. Стріваються жіночі сорочки, де в лиштву, поруч з білими, уведено й кольорові нитки, переважно, червоні, а іноді вся сорочка вишивається кольоровими нитками. В таких випадках вставки й пелена вишивалися, так званим, занизуванням, а рукава лиштвою. З кольорів найбільш улюбленими були, або чисто червоний, або синій. Вишивання сорочок квітками, червоною та чорною заплоччю, так званим хрестиком, стало явищем останніх 20—30 років, що пішло в широкі маси підміщанськими впливами.

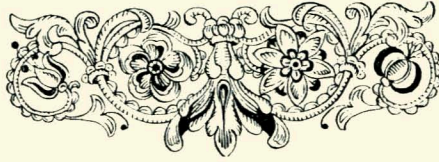
Мотиви вишивання сорочок остільки многогранні, що в короткім огляді, навіть, перелічити їх немає змоги. Тому, ми подаємо найголовніші з них на окремій таблиці, зазначаючи відомі нам народні їх назви.

Сорочки чоловічі, так само, шилися з білого полотна домашнього виробу. За кроєм, вони розподіляються на два типи: перший — сорочки, що кроєм своїм, у деякій мірі, наближаються до жіночих, а саме: виріз, як і в жіночих сорочках, зібрано на нитку, а потім ушито високий м'який комір. Рукава також широкі, з „ластками“ під плечима, зібрані внизу та вшиті в чохла. Такі сорочки, подібно жіночим, часто мали вуставки, вишивані лиштвою; таку ж лиштву вишивали й на чохлах. Тип другий — то, так звана, сорочка чумацька, що шилася в дві пілки, з примереженими по боках „бочками“. Рукава в таких сорочках вшивалися прямі, по широчині згорнутого полотна. Комір в чумацьких сорочках був низеньким — 1—2 см. Чумацькі сорочки завжди добірно вишивалися. Комір, здебільшого, вишивався лиштвою, пазуха вирізуванням, а рукава — вирізуванням, або вирізуванням з лиштвою. Звичайно, й тут, як і в сорочках жіночих, можливі різні комбінації, але загалом такі сорочки характерні добірністю та пишністю вишивання.

Закінчивши коротким оглядом народне шитво, ми мусимо зупинитися на питанні, яку ж вагу складає збірка шитва Полтавського Державного Музею, що її у над 2000 примірників подано на виставці до ласкавої уваги відвідувачів. Чи не являється вона лише культурним пережитком багатомільйонної маси працюючих, його барвистою піснею, проспіваною в далекім минулім і назавжди? На нашу думку — ні. Збірка має вагу надзвичайну для науки, що за цими матеріялами вивчає многогранні процеси народнього побуту, народньої творчости. Але, крім того, збірка має величезне й суто практичне значення. Розвиток вишивальної промисловости на Україні, що нині лише по одній Полтавській окрузі вже охоплює над 6500 кооперованих кустарок і впливає в бюджет народнього господарства значну суму та складає вже й нині певну частину нашого художнього експорту, потребує добірних, науково перевірених зразків для свого використання. Ці зразки вишивальними закладами й черпаються з великої скарбниці, що збирається й хорониться в Музеї.

У цьому вага й значення збірки.

Пройдуть роки, перебудується життя, на сцену вийдуть нові мистецькі форми але й вони, в процесі свого творення, будуть черпати мотиви з глибокого колодязя народньої творчости.



n.0/02

Б233028